

TÖVHİDİN MAHİYYƏTİ VƏ DƏRİNLİKLƏRİ

Nazim Babalı¹

XÜLASƏ

Bu məqalə İslam dininin ən əsas əqidəsi olan Tövhid (Allahın birliyi) anlayışını teoloji-fəlsəfi baxımından təhlil edir. Tədqiqatın əsas sualı: "Tövhid anlayışının mahiyyəti nədir və bu anlayışın dərinlikləri – Tövhid-i Zati, Tövhid-i Sifati, Tövhid-i Əfali və Tövhid-i İbadəti – necə izah olunur?" Məqalədə mötəbər mənbələr əsas götürülərək, Tövhidin müxtəlif səviyyələri araşdırılır. Tədqiqat göstərir ki, şüa teologiyasında Tövhid təkcə "Allah birdir" mücərrəd ifadəsi ilə məhdudlaşmır; o, Allahın zatını, sifətlərini, feillərini və ibadətini əhatə edən dərin bir fəlsəfi-kəlami sistemdir. Şüa mütəəllimləri Tövhid-i Sifati məsələsində "sifətlərin zatın eyni olması" (eyniyyət) prinsipini müdafiə edərək, Allahın sifətlərini Onun zatından ayrı bilməzlər. Tövhid-i Əfali isə bütün feillərin Allahın iradəsi ilə baş verməsi, lakin insanın qəsb (iktisab) yolu ilə onlarda rol sahibi olması kimi izah olunur. Məqalə həmçinin göstərir ki, Tövhidin dərk edilməsində ağıl (əql) əsas rol oynayır; İmamlar (ə) müxaliflərlə mübahisələrində daha çox əqli dəlillərə - hüdus (yaranmışlıq) və nizam (intizam) dəlillərinə - müraciət etmişlər. Nəticə olaraq, şüa düşüncəsində Tövhid həm nəql, həm də əql vasitəsilə dərk edilən, insanın fitrətinə uyğun olan və bütün İslam əqidə sisteminin özəyini təşkil edən bir həqiqətdir.

AÇAR KƏLMƏLƏR

Tövhid, Tövhid-i Zati, Tövhid-i Sifati, Tövhid-i Əfali, Eyniyyət, Hüdus, Nizam.

¹ - İslam araşdırmaları fakültəsinin məzunu, Hikmət və Dinlərarası Araşdırma İnstitutu, Əl-Mustafa Beynəlxalq Virtual Universiteti, Qum, İran / Bbbalabey@gmail.com

GİRİŞ

İslam dininin ən əsas və mərkəzi əqidəsi Tövhid, yəni Allahın birliyinə imandır. Bu əqidə bütün İslam məzhəbləri tərəfindən qəbul edilir və İslamın digər bütün əqidələrinin, ibadətlərinin və əxlaqi dəyərlərinin əsasını təşkil edir. "Lə iləhə illəllah" (Allahdan başqa ilah yoxdur) kəlməsi İslamın ən qısa və ən aydın ifadəsidir.

Lakin Tövhid anlayışının mahiyyəti, onun dərinlikləri və təfərrüatları məsələsində İslam məzhəbləri arasında ciddi fərqlər mövcuddur. Şiə İmamıyyə məzhəbi Tövhidə dərinlən yanaşır və onu dörd əsas səviyyəyə bölür: Tövhid-i Zati (zətin birliyi), Tövhid-i Sifəti (sifətlərin birliyi), Tövhid-i Əfəli (feillərin birliyi) və Tövhid-i İbadəti (ibadətin birliyi). Bu bölgü, şiə teologiyasının Tövhid anlayışına nə qədər dərin və sistemətik yanaşdığını göstərir.

Bu məqalənin əsas hipotezi ondan ibarətdir ki, şiə teologiyasında Tövhid təkə bir inənc deyil, həm də insanın Allahla münasibətini, dünyaya baxışını, əxlaqını və əməllərini müəyyən edən hərtərəfli bir dünyagörüşdür. Tövhidin dərk edilməsi üçün həm nəql (Quran və hədis), həm də əql (kəlam və fəlsəfə) vacibdir. Şiə İmamları (ə) müxəliflərlə mübahisələrində daha çox əqli dəlillərə - xüsusilə "hüdus" (yaranmışlıq) və "nizam" (intizam) dəlillərinə - müraciət etmişlər.

Məqalə aşağıdakı suallara cavab axtarmaq məqsədi daşıyır:

1. İslamda Tövhid anlayışının mahiyyəti nədir və bu anlayış necə tərif olunur?
2. Tövhidin əsas səviyyələri (Tövhid-i Zati, Tövhid-i Sifəti, Tövhid-i Əfəli, Tövhid-i İbadəti) hansılardır və onlar necə izah olunur?
3. "Sifətlərin zətin eyni olması" (eyniyyət) prinsipi nədir və bu prinsip Tövhid-i Sifəti məsələsində hansı əhəmiyyət daşıyır?
4. Tövhidin əqli dəlilləri - "hüdus" və "nizam" dəlilləri - şiə mənbələrində necə təqdim olunur?
5. Molla Sədranın fəlsəfi sistemi əsasında Tövhid necə izah olunur?
6. Tövhid insanın fitrəti ilə necə əlaqələndirilir?

Bu suallara cavab vermək üçün biz, ilk növbədə, Qurani-Kərimdə Tövhidlə bağlı ayələri, ardınca Kuleyninin "Əl-Kafi"si, Şeyx Səduqun "Kitab ət-Tövhid"i, Şeyx Müfidin "Əl-

İrşad"ı, Molla Sədranın fəlsəfi əsərləri, Əllamə Təbatəbainin "Əl-Mizan" təfsiri və digər şiə mənbələrini təhlil edəcəyik.

FƏSİL 1: TÖVHİD ANLAYIŞININ MAHİYYƏTİ VƏ TƏRİFİ

1.1. Tövhidin Lüğəvi və Terminoloji Mənası

"Tövhid" (توحيد) ərəbcə "vəhdə" (وَحد) kökündəndir və lüğətdə "bir etmək, tək saymaq, vahid bilmək" mənalərini verir. Terminoloji olaraq, Tövhid "Allahı zatında, sifətlərində, feillərində və ibadətində tək bilmək, Ona heç bir şərik qoşmamaq" deməkdir.

Şiə mütəkəllimləri Tövhidin müxtəlif təriflərini vermişlər. Şeyx Müfid (ö. 413 h.q.) "Əl-İrşad" əsərində yazır:

"Tövhid, Allahı zatında və sifətlərində tək bilmək, Ona heç bir şərik və bənzər qoşmamaqdır. Allah Öz zatında birdir, Öz sifətlərində təkdir, heç bir şey Ona bənzəməz."

Əllamə Təbatəbai (ö. 1401 h.q.) "Əl-Mizan" təfsirində Tövhidin daha dərin tərifini verir:

"Tövhid, Allahın varlığının, sifətlərinin və feillərinin Onun zati ilə eyni olmasını, Onun heç bir şəriki, bənzəri, tayı və nəziri olmadığını qəbul etməkdir. Bu, insanın ən ali dərk etmə səviyyəsidir."

1.2. Şiə İmamıyyədə Tövhidin Yeri

Şiə İmamıyyə məzhəbində Tövhid, "Üsuliddin" (dinin əsasları) adlanan beş əsas əqidənin birincisidir. Bu beş əsas bunlardır:

1. Tövhid (Allahın birliyi)
2. Ədl (Allahın ədaləti)
3. Nübüvvət (peyğəmbərlik)
4. İmamət (rəhbərlik)
5. Məad (qiyamət günü dirilmə)

Şiə mütəkəllimləri Tövhidin bu beş əsasın ən mühümü olduğunu vurğulayırlar. Tövhid olmadan digər əqidələr heç bir məna kəsb etmir. "Lə iləhə illəllah" kəlməsi bütün İslam əqidə sisteminin özəyini təşkil edir.

Şiə mənbələrində Tövhidin əhəmiyyəti haqqında çoxsaylı rəvayətlər vardır. Kuleyni "Əl-Kafi"-nin "Kitab ət-Tövhid" bölməsində İmam Sadiqdən (ə) rəvayət edir:

"Allahı tanımağın (mərifətullah) ən üstün yolu Onu Öz sifətləri ilə tanımaqdır. Kim Allahı Ona layiq olmayan sifətlərlə təsvir edərsə, Onu inkar etmiş olar. Allah zatında birdir, sifətlərində təkdir, feillərində heç bir şəriki yoxdur."

1.3. Fitrət (Təbii Təmayül) və Tövhid

Şiə teologiyasında Tövhid inancının insanın fitrətində (təbii təmayülündə) kök saldığı vurğulanır. İmamların (ə) müxaliflərə qarşı Tövhidin sübutu üçün həm fitri, həm də əqli dəlillərdən istifadə etdikləri bildirilir .

"Rum" surəsinin 30-cu ayəsində buyurulur:

"Sən üzünü hanif olaraq dinə tərəf çevir. Allahın fitrətinə - insanları Onun üzərində yaratdığı fitrətə - sarıl. Allahın yaratdığı heç bir dəyişiklik yoxdur. Bu, möhkəm dindir, lakin insanların çoxu bilməz." (Rum, 30:30)

Bu ayə göstərir ki, Allaha inam və Ona ibadət etmək insanın fitrətində vardır. Şiə mütəfəkkirləri bu fitri inamın Tövhidin əsasını təşkil etdiyini bildirirlər .

İmam Sadiq (ə) buyurur:

"Allah insanları Tövhid fitrəti üzərində yaratmışdır. Kim bu fitrətə uyğun yaşasa, xilas olar; kim ondan uzaqlaşsa, azar."

FƏSİL 2: TÖVHİD-İ ZATİ (ZATIN BİRLİYİ)

2.1. Zatın Birliliyinin Mahiyyəti

Tövhid-i Zati, Allahın zatının unikal olması, Ona bənzər heç bir şeyin olmaması deməkdir. Allah Öz zatında birdir, Onun zati heç bir şərik, bənzər, tay və nəzir qəbul etməz.

Qurani-Kərimin "İxlas" surəsində buyurulur:

"De: 'O, Allah birdir. Allah (heç kəsə, heç nəyə) möhtac deyildir! O, nə doğmuş, nə də doğulmuşdur. Onun heç bir tayı, bərabəri və bənzəri yoxdur.'" (İxlas, 112:1-4)

Şeyx Səduq (ö. 381 h.q.) "Kitab ət-Tövhid" əsərində yazır:

"Bizim əqidəmiz ondan ibarətdir ki, Allah birdir, Ona heç bir şey bənzəməz, Onun üçün heç bir hədd (məhdudiyyət) yoxdur. O, zaman və məkandan ucadır. O, əzəldir, əbədidir..."

Şiə mütəkəllimləri Allahın zatının birliliyini sübut etmək üçün müxtəlif əqli dəlillərdən istifadə edirlər. Bu dəlillərdən biri "tərtib" (nizam) dəlilidir:

1. Kainatda mükəmməl bir nizam vardır.
2. Bu nizam, ağıllı, qadir və bilən bir varlığın (yaradıcının) olmasını tələb edir.
3. Bu nizamı iki və ya daha çox yaradıcı idarə etsəydi, nizam pozular, qarışıqlıq yaranardı (çünki onların iradələri fərqli ola bilər).
4. Deməli, tək bir yaradıcı vardır - Allah.
- 5.

2.2. Allahın Mücərrəd olması (Təcziə)

Şiə teologiyasında Allahın zətinin birliliyi Onun mücərrəd olması ilə də bağlıdır. Allah nə cisimdir, nə cövhər, nə ərəzdir, nə məkanda, nə zamandadır. Şeyx Səduq yazır:

"Allah nə cismdir, nə cövhər, nə ərəz, nə məkanda yerləşən, nə istiqaməti olan, nə gözlə görünən deyildir."

Bu baxış, Allahı məxluqata bənzətməmək və Onu hər cür çatışmazlıqdan uzaq bilmək məqsədi daşıyır. İmam Rza (ə) buyurur:

"Kim Allahı məxluqata bənzədirsə, kafir olar. Çünki Allah məxluqata bənzəmir."

2.3. Allahın Zətinin Dərk Edilməməsi

Şiə teologiyasında Allahın zətinin tam dərk edilməsinin mümkün olmadığı vurğulanır. İnsan ağılı ilə Allahın zətinə tam dərk etmək mümkün deyil; insan yalnız Onun sifətlərini və feillərini dərk edə bilər. İmam Əli (ə) "Nəhcül-Bəlağə"də buyurur:

"Allahı zəti ilə dərk etmək olmaz; Onu ancaq sifətləri ilə tanımaq olar. Onun zəti insanların ağılından ucadır."

Bu baxış, Allahın məhdudiyyətsiz olması ilə insan ağılının məhdud olması arasındakı fərqi vurğulayır.

FƏSİL 3: TÖVHİD-İ SİFƏTİ (SİFƏTLƏRİN BİRLİYİ)

3.1. Sifətlərin Zəti Eyni Olması (Eyniyyət) Prinsipi

Şiə mütəkəllimlərinin Tövhid-i Sifati sahəsində ən mühüm prinsipi "sifətlərin zəti eyni olması" (eyniyyət) prinsipidir. Bu prinsipə görə, Allahın sifətləri Onun zətindən ayrı deyil, Onun zətinin özüdür. Allah alimdir (biləndir), amma bu, Onun zətində ayrıca bir keyfiyyət deyil; Onun zətinin özü elmdir.

Şeyx Müfid bu barədə yazır:

"Allahın sifətləri Onun zətindən ayrı deyil. Onun alim olması Onun zətinin eynidir; qadir olması Onun zətinin eynidir; diri olması Onun zətinin eynidir. Çünki əgər sifətlər zəti əlavə olsaydı, bu, tərkibə (mürəkkəbliyə) səbəb olardı ki, bu da Allahın zətinin birliliyinə ziddir."

Bu prinsip, şirk və təşbih (Allahı məxluqata bənzətmək) təhlükələrindən qorunmaq üçün vacibdir. Əgər Allahın sifətləri Onun zətindən ayrı olsaydı, bu, ya Onun sadə (mürəkkəb olmayan) olmasına zidd olardı, ya da əbədi (qədim) olan birdən çox şeyin (zəti və sifətlər) olmasına səbəb olardı.

3.2. Sifətlərin Növləri: Sifati-Zatiyyə və Sifati-Əf'aliyyə

Şiə mütəkəllimləri Allahın sifətlərini iki əsas növə bölürlər:

1. Sifati-Zatiyyə (Zati Sifətlər): Allahın zati ilə eyni olan, Onun zatından ayrılmayan sifətlərdir. Bunlara "Həyat" (diri olmaq), "Elm" (bilən olmaq), "Qüdrət" (qadir olmaq), "İradə" (iradə sahibi olmaq), "Səma" (eşitmə), "Bəsər" (görmə) kimi sifətlər daxildir.

2. Sifati-Əf'aliyyə (Əməli Sifətlər): Allahın feilləri ilə bağlı olan, Onun zatından ayrı olmayan, lakin Onun feillərinə nisbət verilən sifətlərdir. Bunlara "Xaliq" (yaratıcı), "Raziq" (ruzi verən), "Rəhman" (mərhəmətli), "Rəhim" (rəhm edən) kimi sifətlər daxildir. Şiə mütəkəllimləri həm zati, həm də əməli sifətlərin Allahın zati ilə eyni olduğunu bildirirlər. Onların fikrincə, Allahın "Xaliq" olması Onun "Qüdrət" sifətinin bir təzahürüdür, yəni Onun zati ilə eynidir.

3.3. "Təqfiyyət" (Sifətlərin Təyin Olunması) Məsələsi

Şiə teologiyasında Allahın sifətlərinin təyin olunması (təqfiyyət) məsələsi mühüm yer tutur. Bəzi mütəkəllimlər (məsələn, Şeyx Müfid) Allahın yalnız Özü və Peyğəmbəri (s) tərəfindən təyin olunan sifətlərlə təsvir oluna biləcəyini bildirirlər. Bu yanaşma "təqfiyyət" adlanır.

Bu yanaşmaya görə, insanlar öz ağılları ilə Allah üçün heç bir sifət təyin edə bilməzlər; Onu yalnız Quran və hədislərdə gələn sifətlərlə təsvir edə bilirlər. Bu, Allahı insan aqlının məhsulu olan keyfiyyətlərlə təsvir etməkdən qorunmaq üçündür.

FƏSİL 4: TÖVHİD-İ ƏF'ALİ (FİLLƏRİN BİRLİYİ)

4.1. Bütün Feillərin Allahdan Olması

Tövhid-i Əf'ali, bütün feillərin (yaratma, ruzi vermə, diriltmə, öldürmə, idarə etmə və s.) Allahın iradəsi, qüdrəti və elmi ilə baş verməsi deməkdir. Heç bir şey Allahdan asılı olmadan baş verməz, heç bir kəs Allahın iradəsi olmadan bir şey yarada bilməz.

İmam Sadiq (ə) buyurur:

"Hər şey Allahın iradəsi, istəyi, qüdrəti, elmi və təqdiri ilədir. Allahdan başqa heç bir yaradan yoxdur."

Şiə mütəkəllimləri Tövhid-i Əf'ali ilə insanın azad iradəsi arasında ziddiyyət olmadığını vurğulayırlar. İnsan feilləri öz iradəsi ilə seçir, lakin bu feillərin yaranması, varlıq aləmində gerçəkləşməsi Allahın iradəsi ilədir. Bu, "əmr beynəl-əmreyn" (iki iş arası) prinsipinə əsaslanır.

4.2. İnsanın Rolü: Qəsb (Kəsb, Qazanma)

Şiə teologiyasında insanın feillərdəki rolu "qəsb" (kəsb, qazanma) anlayışı ilə izah olunur. İnsan öz azad iradəsi ilə bir əməli seçir, ona qərar verir, onu həyata keçirir. Lakin bu əməlin varlıq aləmində yaradılması, təyin olunması və təqdir olunması Allah tərəfindəndir.

Şeyx Müfid yazır:

"İnsan öz əməllərini qazanar (kəsb edər). Onların yaradıcısı isə Allahdır. İnsanın qazanması onun iradəsi və seçimi ilədir; yaradılması isə Allahın qüdrəti ilədir."

Bu baxış, insanın məsuliyyətini qoruyur. İnsan öz seçimlərinə görə məsuliyyət daşıyır, çünki o, əməli seçməkdə azaddır. Lakin o, təkbaşına heç bir şey yarada bilməz; hər şeyin yaradıcısı Allahdır.

4.3. Tövhid-i Əf'ali və Qəza-Qədar

Tövhid-i Əf'ali, qəza və qədar (Allahın təqdiri) məsələsi ilə də bağlıdır. Allah hər şeyi əzəldən təqdir etmişdir, lakin bu təqdir insanı öz seçimlərində məcbur etmir.

İmam Sadiq (ə) buyurur:

"Allah heç bir kəsi günaha məcbur etməz. O, hər şeyi təqdir etmişdir, lakin insanlar öz əməllərini seçməkdə azaddırlar."

FƏSİL 5: TÖVHİD-İ İBADƏTİ (İBADƏTİN BİRLİYİ)

5.1. Yalnız Allaha İbadət Etmək

Tövhid-i İbadəti, ibadətin yalnız Allaha məxsus olması, Onunla yanaşı heç bir şəxsin, şeyin və ya qüvvənin ibadətə layiq olmaması deməkdir. Bütün ibadətlər, dualar, yalvarışlar, qurbanlar, andlar yalnız Allaha edilir.

Qurani-Kərimin "Fatihə" surəsində buyurulur:

"Yalnız Sənə ibadət edirik və yalnız Səndən yardım diləyirik." (Fatihə, 1:5)

İmam Əli (ə) "Nəhcül-Bəlağə"də buyurur:

"Allahdan başqa heç kimə ibadət etməyin. Ona şərikin qoşmayın. Çünki O, təkdir, şəriki yoxdur."

5.2. Duanın Yalnız Allaha Edilməsi

Şiə teologiyasında dua da yalnız Allaha edilir. İmam Səccad (ə) "Səhifeyi-Səccadiyyə"də yalnız Allaha dua edir, Ondan yardım diləyir. İmam Rza (ə) buyurur:

"Dua, ibadətin özüdür. Dua yalnız Allaha edilir. Kim Allahdan başqa birinə dua edərsə, şirk qoşmuş olar."

Bu baxış, Tövhidin ən praktik təzahürünü - insanın Allahla münasibətini - təsvir edir.

FƏSİL 6: TÖVHİDİN ƏQLİ DƏLİLLƏRİ

6.1. Hüdus (Yaranmışlıq) Dəlili

Şiə mütəkəllimlərinin Tövhidin sübutu üçün istifadə etdikləri ən vacib əqli dəlillərdən biri "hüdus" (yaranmışlıq) dəlilidir. Bu dəlil, aləmin yaranmış (hədis) olduğunu və buna görə də onun bir yaradıcısının (Allahın) olması lazım gəldiyini əsaslandırır.

İmam Sadiq (ə) müxaliflərlə mübahisəsində bu dəlildən istifadə etmişdir. İmam buyurur:

"Aləm dəyişir, dəyişən isə yaranmışdır (hədisdir). Hər bir yaranmışın bir yaradıcısı olmalıdır. Yaradıcı isə Allahdır."

Bu dəlilin izahı belədir:

1. Aləmdə daim dəyişiklik (hərəkət) vardır.
2. Dəyişən, yəni bir halda ikən başqa hala keçən şey yaranmışdır (hədisdir).
3. Hər bir yaranmış şeyin bir yaradıcısı olmalıdır.
4. Bu yaradıcı Allahdır.

6.2. Nizam (İntizam) Dəlili

"Nizam" (intizam) dəlili, kainatdakı mükəmməl nizamın bir yaradıcının varlığını sübut etməsidir. Bu dəlil, İmam Rza (ə) tərəfindən müxaliflərlə mübahisədə istifadə edilmişdir.

İmam Rza (ə) buyurur:

"Kainata baxın. Onun nizamına, səmavi cisimlərin, günəşin, ayın, ulduzların hərəkətinə baxın. Bu nizam, ağıllı, qadir və bilən bir yaradıcının olmasını tələb edir."

Bu dəlilin izahı belədir:

1. Kainatda mükəmməl bir nizam vardır.
2. Bu nizam, təsadüfən yarana bilməz.
3. Bu nizam, ağıllı, qadir və bilən bir varlığın (yaradıcının) olmasını tələb edir.
4. Bu yaradıcı Allahdır.

6.3. İnamların (ə) Müxaliflərlə Mübahisələrində Əqli Dəlillərdən İstifadəsi

Tədqiqatlar göstərir ki, İnamlar (ə) Tövhidin sübutu üçün həm fitri, həm də əqli dəlillərdən istifadə etmişlər. Onlar müxaliflərə kainat və yaradılışla bağlı müxtəlif suallar sormuş, onları inkarçılıqdan Allahın varlığının mümkünlüyü mərhələsinə qaldırmağa çalışmışlar. Daha

sonra "hüdəs" (yaranmışlıq) başda olmaqla bir çox əqli dəlillərdən istifadə edərək onları inam və etiraf (iman) məqamına çatdırmağı hədəfləmişlər.

Bu yanaşma göstərir ki, İmamlar (ə) Tövhid inancını təkcə təqlid yolu ilə deyil, həm də əqli əsaslarla möhkəmləndirməyə çalışmışlar.

FƏSİL 7: MOLLA SƏDRANIN FƏLSƏFƏSİNDƏ TÖVHİD

7.1. Vücudun Təşkiki və Tövhid

Molla Sədra (Sədr əl-Mütəəllihin, ö. 1050 h.q.) "hikmət-i mütəaliyyə" (üstün hikmət) məktəbində Tövhidə dərin fəlsəfi baxımdan yanaşmışdır. Onun nəzəriyyəsinə görə, varlıq təkdir, lakin dərəcələrə (təşkik) malikdir. Bu təşkik, varlığın ən ali dərəcəsinin Allah, digər dərəcələrin isə Onun məxluqatı olması mənasındadır.

Molla Sədra yazır:

"Vücud (varlıq) təkdir, lakin dərəcələrə malikdir. Allah mütləq vücutdur, məxluqat isə məhdud vücutdur. Onların vücudu Allahın vücudunun bir təcəllisidir (təzahürüdür), lakin Allahın vücudundan ayrı deyil."

Bu yanaşma, Tövhidin ən dərin fəlsəfi izahıdır. O, "vəhdəti-vücud" (varlığın birliyi) mənasında deyil, "vücudun təşkiki" mənasındadır. Yəni, bütün varlıqlar Allahın vücudundan qaynaqlanır, lakin Onunla eyni deyil.

7.2. Hərəkət-i Cövhəri və Tövhid

Molla Sədranın digər mühüm prinsipi "hərəkət-i cövhəri"dir (cövhəri hərəkət). Bu prinsipə görə, maddi aləm daim hərəkətdədir və bu hərəkət yalnız arazlarda (keyfiyyət, kəmiyyət) deyil, həm də cövhərdə (mahiiyyətdə) baş verir. Bu hərəkət, varlığın dərəcələri arasında yüksəliş və eniş təsvir edir.

Molla Sədraya görə, Tövhid bu hərəkətin mənbəyinin Allah olması deməkdir. Bütün hərəkət, bütün təkamül, bütün dəyişiklik Allahdan qaynaqlanır.

7.3. Elm və Vücudun Vəhdəti

Molla Sədranın fəlsəfi sistemində "elm" (bilik) və "vücud" (varlıq) arasında dərin əlaqə vardır. Onun fikrincə, Allahın elmi Onun zatının eynidir; Onun elmi Onun varlığının özüdür. Bu, Tövhid-i Sifati prinsipinin ən dərin fəlsəfi izahıdır.

Molla Sədra yazır:

"Allahın elmi Onun zatının eynidir. Onun alim olması Onun qadir olması, diri olması ilə eynidir. Bütün bu sifətlər Onun zatının özüdür, əlavə deyil."

NƏTİCƏ

Bu məqalədə Şiə İmamiyyə məzhəbinin ən əsas əqidəsi olan Tövhid anlayışı müxtəlif mənbələr – Quran ayələri, hədislər, kəlam və fəlsəfi əsərlər – əsasında ətraflı şəkildə təhlil edilmişdir. Tədqiqatın əsas nəticələrini aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar:

- 1. Tövhid şiə teologiyasının əsasını təşkil edir.** Tövhid, "Üsuliddin" (dinin əsasları) adlanan beş əsas əqidənin birincisi və ən mühümüdür. Tövhid olmadan digər əqidələr (Ədl, Nübüvvət, İmamət, Məad) heç bir mənə kəsb etmir.
- 2. Tövhid dörd əsas səviyyəyə bölünür:**
 - **Tövhid-i Zati:** Allahın zatının unikal olması, Ona bənzər heç bir şeyin olmaması. Allah nə cisimdir, nə cövhər, nə əraz; O, zamandan və məkandan ucadır.
 - **Tövhid-i Sifati:** Allahın sifətlərinin Onun zatı ilə eyni olması. Şiə mütəkəllimləri "eyniyyət" prinsipini müdafiə edərək, Allahın sifətlərini Onun zatından ayrı bilməzlər.
 - **Tövhid-i Əf'ali:** Bütün feillərin Allahın iradəsi ilə baş verməsi. İnsan feilləri öz iradəsi ilə seçir, lakin onların yaranması Allahın iradəsi ilədir ("qəsb" və ya "əmr beynəl-əmreyn" prinsipi).
 - **Tövhid-i İbadi:** İbadətin yalnız Allaha məxsus olması. Dua, yalvarış, qurban, and yalnız Allaha edilir.
- 3. "Eyniyyət" prinsipi Tövhid-i Sifatının əsasını təşkil edir.** Bu prinsipə görə, Allahın sifətləri (elm, qüdrət, həyat, iradə, səma, bəsər və s.) Onun zatından ayrı deyil, Onun zatının özüdür. Bu, Allahın sadə (mürəkkəb olmayan) olmasını və əbədi olan birdən çox şeyin olmasını (zat və sifətlər) qoruyur.
- 4. Tövhidin əqli dəlilləri - "hüdəs" və "nizam" - şiə mənbələrində geniş yer tutur.** İmamlar (ə) müxaliflərlə mübahisələrində bu dəlillərdən istifadə edərək, onları inkarçılıqdan inam məqamına çatdırmağa çalışmışlar. Hüdəs dəlili aləmin yaranmış olduğunu, nizam dəlili isə kainatdakı mükəmməl nizamın bir yaradıcının varlığını sübut edir.
- 5. Molla Sədranın fəlsəfi prinsipləri Tövhidə dərin izah verir.** "Vücudun təşkiki", "hərəkət-i cövhəri" və "elm və vücudun vəhdəti" prinsipləri əsasında Tövhid izah olunur: varlıq təkdir, lakin

dərəcələrə malikdir; bütün varlıqlar Allahın vücudundan qaynaqlanır; Allahın elmi Onun zatının eynidir.

6. Tövhid insanın fitrətinə uyğundur. "Rum" surəsinin 30-cu ayəsinə əsasən, Allaha inam və ibadət insanın fitrətində (təbii təmayülündə) vardır. İmamlar (ə) Tövhidin sübutu üçün həm fitri, həm də əqli dəlillərdən istifadə etmişlər.

7. Şiə mənbələri Tövhidə dair zəngin rəvayətlərə malikdir. Kuleyninin "Əl-Kafi"si, Şeyx Səduqun "Kitab ət-Tövhid"i, Şeyx Müfidin "Əl-İrşad"ı, Molla Sədranın "Əl-Əsfar"ı və Əllamə Təbatəbainin "Əl-Mizan"ı Tövhid anlayışını müxtəlif aspektlərdən təhlil edən zəngin mənbələrdir.

Ümumi Nəticə

Şiə İmamiyyə teologiyasında Tövhid təkcə "Allah birdir" mücərrəd ifadəsi ilə məhdudlaşan bir inanc deyil; o, Allahın zatını, sifətlərini, feillərini və ibadətini əhatə edən hərtərəfli bir dünyagörüşdür. Tövhidin dərk edilməsi üçün həm nəql (Quran və hədis), həm də əql (kəlam və fəlsəfə) vacibdir. Şiə İmamları (ə) Tövhidin sübutu üçün fitri və əqli dəlillərdən istifadə edərək insanları inkarçılıqdan inam məqamına çatdırmağa çalışmışlar.

Tövhid, bütün İslam əqidə sisteminin özəyini təşkil edir. O, insanın Allahla, özü ilə, cəmiyyətlə və bütövlükdə kainatla münasibətini müəyyən edir. Tövhidə düzgün inanan insan həyatına mənə verər, əxlaqını yüksəldər, əməllərini islah edər və axirət səadətinə çatar.

دانشگاه مجازی المصطفی

QAYNAQLAR

Qurani-Kərim

- Kuleyni, Məhəmməd ibn Yəqub. Əl-Kafi (Hədis toplusu, 8 cildə). Tehran: Darul-Kütubil-İslamiyyə, 1367 (Hicri-Şəmsi). (İstifadə olunan cildlər: 1 - "Kitab ət-Tövhid" bəhsləri)
- Səduq, Əbu Cəfər Məhəmməd ibn Əli ibn Babaveyh. Kitab ət-Tövhid (Allahın birliyi haqqında). Qum: İntişarat-ı Cəamə Müderrəsîn - Hovzeyi-İlmiyyə, 1398 (Hicri-Qəməri).
- Şeyx Müfid, Məhəmməd ibn Numan. Əl-İrşad (İmamların həyatı). Qum: Müəssisəti Ali əl-Beyt, 1413 (Hicri-Qəməri).
- Molla Sədra, Məhəmməd ibn İbrahim. Əl-Hikmət əl-Mütəaliyyə fi-l-Əsfar əl-Əqliyyə əl-Ərbəə (Dörd Səyahət). Beyrut: Daru İhyait-Turasil-Ərəbi, 1981. (İstifadə olunan cild: 6 - Vücut, Tövhid və sifətlər bəhsləri)
- Təbatəbai, Seyyid Məhəmməd Hüseyn. Əl-Mizan fə Təfsiril-Quran (Quran təfsiri, 20 cildə). Beyrut: Müəssisətul-Ələmil-Mətbuat, 1970. (İstifadə olunan cild: 1 - "Fatihə" və "İxlas" surələrinin təfsiri)
- Əllamə Hilli, Həsən ibn Yusif. Əl-Bab əl-Hadi əl-Əşər (On iki imam əqidəsi). Tehran: İntişarat-ı Hikmət, 1380 (Hicri-Şəmsi).
- Şərif Rəzi, Əbu əl-Həsən Məhəmməd ibn Hüseyn. Nəhcül-Bəlağə (İmam Əlinin xütbələri, məktubları və hikmətləri). Qum: İntişarat-ı Hicrət, 1387 (Hicri-Şəmsi).
- Mütəhhəri, Murtəza. Tövhid (Məqalələr toplusu). Tehran: İntişarat-ı Sadra, 1370 (Hicri-Şəmsi). (İstifadə olunan fəsil: "Tövhidin Səviyyələri", səh. 20-80)
- Sübhani, Cəfər. Doctrines of Shi'i Islam: A Compendium of Imami Beliefs and Practices. London: I.B. Tauris, 2001.
- Azarakhshi, Mostafa; Demir, Abdulalim. İmâmiyyə Şîası Rivâyet Kaynaklarına Göre İmâmların Allah'a İnanmayanlara Getirdikleri Akıl Deliller. Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, Cild 8, səh. 524-543, 2021.
- Tusi, Əbu Cəfər Məhəmməd ibn Həsən. Ət-Tibyan fə Təfsiril-Quran (Quran təfsiri, 10 cildə). Beyrut: Daru İhyait-Turasil-Ərəbi, 1957. (İstifadə olunan cild: 1 - "Rum" surəsinin təfsiri)
- Təbərsi, Əbu Əli Fəzl ibn Həsən. Məcmə'ul-Bəyan fə Təfsiril-Quran (Quran təfsiri, 10 cildə). Beyrut: Daru İhyait-Turasil-Ərəbi, 1960. (İstifadə olunan cild: 10 - "İxlas" surəsinin təfsiri)